

ГЕОПОЛИТИЧКИ ТЕМЕЉИ СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Миломир Степић*

Институт за политичке студије, Београд

Иако је због предрасуда дуго занемаривана, геополитика представља један од кључних чинилаца стратешке културе. Њен значај расте када почетком 21. века започиње трансформација униполарног у мултиполарни поредак, надметање за простор постаје бескрупулозно, а борба за контролу народа и држава добија нове, ефикасне облике. Цивилизацијски и национални идентитети постају све важнији приликом формирања геополитичких менталних представа у оквиру националних стратешких култура. У овом раду су геополитички чиниоци анализирани као основа српске стратешке културе. Полази се од српских геополитичких (ауто)перцепција, а затим се детаљно образлажу појединачне константе и променљиве српске стратешке културе. У закључку се разматра стратешка култура у контексту војне неутралности Србије. Аутор сматра да је војна неутралност у тренутним геополитичким околностима рационална државна одлука, али и да не би требало да буде дугорочно и уставно дефинисано национално опредељење.

Кључне речи: *војна стратегија, геополитика, стратешка култура, српски идентитет, национални интерес, велике силе, српски суседи, Балкан*

Стратегија, војна стратегија и заснивање (српске) стратешке културе

Некада се под *стратегијом* подразумевао изворни смисао тога појма, који је био део војне терминологије и првенствено означавао вођење војске или ратних операција већих размера, тј. науку о вођењу војске и вештини ратовања. Научно посматрано, традиционално схваћена стратегија је „систем научних знања и вештина (теорија и пракса) о припремању и вођењу рата, подразумевајући у првом реду оружану борбу, али и друге облике испољавања војне силе (психолошки рат, специјални рат и сл.)”.¹ Дакле, у ужем смислу, стратегија

* Проф. др Миломир Степић је научни саветник.

¹ Boris Krivokapić, *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 1009.

представља далекосежан план војне акције ради постизања победе или неког дугорочног циља. Како би се одредила просторна суштина ратоводства (копнена, поморска, ваздушна, свемирска, у новије време сајбер и друга) користи се термин *геостратегија*. Сходно томе, адекватније је стратегију у изворном облику назвати *војна стратегија*; она је само један сегмент *опште стратегије*. Општа (велика, национална) стратегија представља „делатност државног вођства у одређивању и реализацији главних циљева у важним државним областима (политичким, привредним, дипломатским, војним, технолошким, културним и др.), а у контексту националне безбедности”.²

Није свака стратегија војна стратегија нити општа стратегија. Данас је *стратегија* постала универзални појам и обично се кратко дефинише као дугорочно планирање и деловање ради постизања конкретног циља или остваривања неког интереса. Због њене вишедимензионалности „данас (се) све чешће говори о полистратегији”.³ Неретко се користи и тумачење из теорије игара, које се може прилагодити прилици и потребама, према којем стратегија значи „укупност правила понашања играча и потенцијални резултати избора појединих алтернатива у свакој конкретној ситуацији”, при чему се „унапред дефинишу могући избори различитих алтернатива од стране играча за које се они могу одредити у свим могућим варијантама игре”.⁴ Стратегија је постала незаобилазни део различитих делатности, институција, територијалних целина, развојних пројеката, личних и породичних планова... Стога би требало знати која и каква је стратегија у питању, јер их праве, обзнајују или скривају, те са мање или више успеха спроводе цивилизације, савези, државе, народи, фирме, спортски тимови...⁵ Објективна важност, па чак и конјунктурна димензија феномена стратегије, узрок су појаве *стратегологије* – науке о стратегијама. Колико се зна, овај појам први помиње Ђерђ Конрад (György Konrad) 1981. године, који каже да стратегологија покушава да разуме стратегије свих субјеката надметања, те да природа стратегије не подразумева више само антагонизам, конфликтност, већ постоје и кооперативне стратегије. Независно од Конрада, деведесетих година амерички свестрани мислилац Патрик Гункл (Patrick Gunkel), дефинишући идеологију – општу науку о идејама, те вршећи њену привремену поделу на чак 235 дисциплина, наводи да је једна од њих стратегологија.⁶

У појмовно-категоријалном апарату стратегологије све важније место заузима *стратешка култура*, мада би, обухватније схваћено, адекватније било назвати је војностратешком културом. Постоје бројне дефиниције стратешке културе, које су често непотпуне, недоречене, конфузне и превазиђене. Од када је Џек Снајдер (Jack Snyder) 1977. године употребио тај термин у контексту проучавања америчко-совјетског нукле-

² <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58330> (28/05/2019)

³ Драган Симић, *Светска политика*, Чигоја, Београд, 2009, стр. 151.

⁴ Miomir Jakšić i dr. /red./, *Економски речник*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2010, str. 883

⁵ Србија (је) има(ла) чак 158 усвојених стратегија (према званичној интернет страни Владе Републике Србије од 4. маја 2016. године). Видети њихов списак у: Бранко Крга, *Стратегија националне безбедности: теорија и пракса*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2017, стр. 255-263.

⁶ Часлав Оцић, „Стратегије развоја: замисли и остварења”, у: *Могуће стратегије развоја Србије*, економски зборник, књ. 13, (Ч. Оцић, ур.), Српска академија наука и уметности, Београд, 2014, стр. 11.

арног сучељавања и дефинисао га као „укупни збир идеја, условних емотивних одговора и образаца уобичајеног понашања које су припадници једне националне стратешке заједнице усвојили учењем или опонашањем и који су им заједнички у погледу нуклеарне стратегије”⁷ – све чешће се користи. Касније је стратешка култура детаљније разрађивана, продубљеније схватана и додатно артикулисана, углавном као аналитички алат. Тако, на пример, Кери Лонгхарст (Kerry Longhurst) прилично је широко поима као „специфичан скуп уверења и ставова о употреби силе, као и праксе везане за употребу силе, који постоје у оквиру једне групе и који се временом развијају кроз јединствен дугачак историјски процес”.⁸ Бројне приступе, који су постојали на прелазу 20. у 21. век, могуће је свести на две доминантне групе: једну, коју персонификује Колин Греј (Colin S. Gray), која „на стратешку културу гледа као на контекст у којем државе креирају и спроводе политику безбедности”, па је „у директној (детерминистичкој) вези са спољно-политичким понашањем, те она обликује контекст за понашање, али је и конституент тог понашања држава.”⁹ и другу, на челу са Алистером Џонстоном (Alastair I. Johnston), која се супротставља тој непосредној вези и „сматра да се стратешка култура може посматрати као независна или интервенишућа варијабла, а понашање као зависна, тврдећи да је то једини могући начин да се емпиријски потврди тачност хипотеза које се заснивају на овом концепту”.¹⁰

Савремени аутори, као што је Асле Тоје (Asle Toje), члан Норвешког Нобеловог комитета, виде стратешку културу свеобухватније, па и изразито трансдисциплинарно: „Настала на раскршћу историје, могућности, геополитике и вредности, стратешка култура представља збир доминантних ставова и облика понашања. Она указује на то које су алтернативе и који се правци деловања сматрају могућим, али нема пресудан утицај на то шта се очекује од актера.”¹¹ Са одмицањем 21. века и компромитовањем глобалистичких наратива, припадност националном, религијско-цивилизацијском и укупном колективно-идентитетском постаје све наглашеније, те се као битан елемент укључује и у стратешку културу. Уважавајући тај тренд, а истовремено вршећи и њену елитизацију, Кристоф Мејер (Christoph O. Meyer) препознаје стратешку културу као „друштвено преносиве и на идентитету засноване норме, идеје и навике ума које деле најутицајнији актери и друштвене групе у одређеној политичкој заједници, које помажу да се обликује хијерархијски сет опција за друштвено постизање безбедносних и одбрамбених циљева”.¹² Узимајући у обзир досадашњу еволуцију схва-

⁷ Jack Snyder, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Options*, A project Air Force report prepared for the United States Air Force, RAND Corporation R-2154-AF/September 1977, Santa Monica CA, 1977, p. 8.

⁸ Kerry Longhurst, „The Concept of Strategic Culture”, in: *Military Sociology*, (G. Kümmel, D. P. Andreas, eds.), Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2000, p. 200.

⁹ Урош Живковић, „Стратешка култура у Европи – како промене у структури међународног система утичу на идеационе факторе легитимитета за употребу силе у међународним односима”, *Војно дело*, год. 69, бр. 2/2017, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2017, стр. 70.

¹⁰ Исто.

¹¹ Asle Toje, „Strateška kultura kao analitički alat – istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti: primer EU”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, Centar za civilno-vojne odnose, god. 4, br. 14, jul-septembar 2009, Beograd, 2009, str. 4.

¹² Christoph O. Meyer, „European Strategic Culture: Taking Stock and Looking Ahead”, in: *The Routledge Handbook of European Security* (S. Biscop, R. Whitman, eds.), The Routledge Handbook of European Security, New York, 2013, p. 52.

тања стратешке културе, а одређујући је у српским националним координатама, тј. у духу некада М. Црњанског, а сада М. Ломпара „са српског становишта“, *српска (војно)стратешка култура јесте на српском идентитетском коду постављен систем континуираног и свеобухватног поимања, промишљања, понашања, дефинисања, планирања, институционализовања и деловања на војнобезбедносном плану ради остваривања српских националних интереса.*

Српска стратешка култура – геополитичка својства и перцепције

Постоје бројни чиниоци стратешке културе, међу којима важно место заузима геополитика. Она је дуго и доследно занемаривана, будући да је све до пада Берлинског зида формално била скрајнута због сећања на нацистичку злоупотребу, а затим у кратком геонихилистичком заносу током апсолутног униполаризма сматрана превазиђеном. Отвореније се узима у обзир када на глобалном плану почиње да се заоштрава борба за преобликовање светског поретка – ка релативном униполаризму, мултиполаризму и необиполаризму, са будућим исходиштем у мултиполарном необиполаризму.¹³ Почиње да се схвата како, с једне стране, сучељавања и конфликти између великих сила почивају на супротстављеним геополитичким идентитетима и концепцијама, те да се они прожимају са цивилизацијским разликама и антагонизмима. С друге стране, на принципима цивилизацијске сродности и геополитичке компатибилности стварају се крупне групације, савезништва и блокови народа и земаља. Од општих концепцијских постулата и глобалних просторних размера, ти односи спуштају се на ниво посебних правила и конкретних регионалних целина. Уз вечни циљ да се освоји или одбрани простор, смисао надметања, који посебно долази до изражаја у постмодерном добу, јесте да се изврши „колективно преумљење“ и (за)влада људским душама или, пак, да се сачува, учврсти и развије сопствени светоназор и систем вредности. У тој „игри“ национална стратешка култура може да буде кључни адут, али и жртва.

Свака, па и српска стратешка култура требало би да садржи неколико кључних, међусобно прожимајућих геополитичких својстава:

– *Континуираност* – подразумева геополитичку суштину постојања српског народа и државе у прошлости, садашњости и будућности; на трајности историјско-геополитичких искустава и традиције требало би да се заснива актуелно српско позиционирање у међународним односима; нужно је да пројектовање геополитичке перспективе пружи објективан одговор где је „обала“ према којој би требало да се „плови“¹⁴ и шта српског чиниоца тамо чека?

– *Динамичност* – подразумева сталну активност и прилагодљивост на путу до постизања геополитичких циљева у складу са српским националним интересима; у том контексту неопходно је утврдити не само краткорочне, средњорочне и дугороч-

¹³ Миломир Степић, „Од (нео)класичних ка постмодерним геополитичким постулатима“, у: *Свет и нове геополитичке парадигме* (М. Степић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2017, стр. 23-24; 32.

¹⁴ Часлав Оцић, *Ка обали плови*, Друштво за привредну историју, Београд, 2015, стр. 12.

не приоритете већ услове, фазе и механизме геополитичког процеса који води до остварења циљева; важна особина српске стратешке културе требало би да буде „геополитичка кондиција” током усклађивања са променама у хијерархији светске моћи, интереса и унутрашњих и спољашњих прилика.

– *Економичност* – подразумева одговор на питање шта је српска нација спремна и колико је способна да уложи ради остваривања националних интереса; формирање и изграђивање стратешке културе мора да обухвати свест о материјалним и нематеријалним „инвестицијама” (одрицањима) потребним, на пример, за фактичку реинтеграцију Косова и Метохије у састав Србије, за уједињење српских земаља у јединствену државу, за ступање Србије у ЕУ и НАТО или у Евроазијски савез и ОДКБ...; од велике важности је однос уложеног и добијеног, нарочито после југословенског искуства (ненадокнадиви људски и други губици, а није створена српска држава, већ неodrжива наднационална творевина).

У српској стратешкој култури важно место требало би да имају геополитичке перцепције и/или геополитичке менталне представе.

Прво питање јесте каква је *српска геополитичка самоспознаја*? Постоји ли јасна колективна национална свест о егзистенцијалној важности геополитичких знања и деловања? Уважава ли српски народ вредност простора „по себи”, те значај управљања, контроле, одбране и уређења припадајућег простора? Имају ли Срби изграђен геополитички идентитет и доживљавају ли себе као телурократски, тала-сократски или интегрално „кодиран” народ? Како је у национални дух уграђена Србија у садашњим границама, како актуелни српски етнички простор, а како српске земље као историјски континуум, те како се прихвата несагласје њихових граница? Вреднују ли Срби реално и рационално размере сопствених „тврдиh” и „меких” чинилаца (не)моћи? Да ли је на довољно високом нивоу развијено и раширено знање о геополитичком значају Балкана и кључном положају српског простора на тим „веригама света”? На који начин се доживљавају српски геополитички интереси у контексту великодржавних аспирација суседа? Виде ли Срби сопствену оријентацију уско, искључиво као србијанску и евентуално као (све)српску или, пак, шире, као проруску, проамеричку, пронемачку, прокинеску, прозападну, проевропску, проевроазијску, прословенску, про(нео)југословенску...? На ове и друге дилеме још не постоје једнозначни одговори, те се може закључити да је тек на путу да се јасно профилише и конституише српски геополитички идентитет.¹⁵

Друго питање јесте како *Срби геополитички идентификују друге*? У првом реду, то се односи на постјугословенске републике и суседне етничке колективитете, те остале балканске народе и државе. Ништа мање важан је и српски геополитички опажај регионалних и великих сила, религијско-цивилизацијских целина и политичко-економско-војних интеграција чији се интереси и сфере утицаја укрштају на Балкану. Непосредно „ново суседство” Срби доживљавају као прворазредну геополитичку претњу. Због карактера државе то није било сасвим артикулисано током „прве” и нарочито „друге” Југославије, али је, током и после њеног слома постало сасвим јасно. Узрок томе најпре би требало тражити у њиховом систематском спрово-

¹⁵ Миломир Степић, „О српском геополитичком идентитету”, *Српска политичка мисао*, год. XIX, vol. 36, № 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 11-40.

ђењу расрбљавања простора, тј. у прогањању и физичком уништавању српског становништва, заузимању српских територија и антисрпском идентитетском деловању, у чему предњаче „инстант-нације” (М. Екмечић) услед конверзитског синдрома. Разложна српска „геополитичка фобија” постоји и према „старим суседима”, који традиционално испољавају великодржавни експанзионизам према српским земљама. Према моћним геополитичким актерима постоји селективан геополитички однос заснован на историјским и новијим искуствима – негативан отклон према римокатоличком и муслиманском свету, Западу и организацијама које га персонификују (ЕУ и НАТО), те појединачним силама на њиховом челу, као што су САД, В. Британија и Немачка, док је позитиван став према Православној цивилизацији, евроазијским интеграционим иницијативама, Русији, Кини, Индији...

Треће питање важно за националну стратешку културу јесте како *други геополитички перцепирају српског чиниоца*? Непосредно окружење, нарочито из састава некадашње Југославије, показује јасно геополитички профилисано антисрпство, штавише – разобручену србфобију. Њихове главне мотиве требало би тражити у бојазни од српске природне популационо-просторне величине, респектабилног историјског наслеђа и државотворне традиције која се обично тумачи као (регионално) империјална. Неретко се и у домаћим политичким, научним, културним и медијским круговима наилази на запитаност зашто су током југословенске деструкције „сви побегли од Срба”. Одговор је релативно једноставан: зато што су током титоистичког периода стекли привилегован статус и сви нешто узурпирани од Срба (историју, територију, идентитетска обележја, економске потенцијале...), те сада настоје да то „цементирају”. Стога Србе проглашавају за „реметилачки фактор” који треба стално неокенанистички „обуздавати”, а наметањем „кривице” за хегемонију, великосрпство, рушење Југославије, вишекратна етничка чишћења и геноцид, масовна силовања на верско-националној основи и друга наводна непочинства преентивно инхибирати интеграцију целокупног српског простора под један државни кров у неким повољни(ј)м међународним околностима.

„Велики” имају представу о Србима и српским земљама коју поједностављено и стереотипно, али ипак у основи тачно, сублимира руски историчар Константин Никифоров: „Срби су мали народ са менталитетом великог народа”.¹⁶ Стога настоје да их „сведу на праву меру”,¹⁷ тј. да их учине безопасним. Кроз призму глобалних и регионалних „играча” тај третман српског чиниоца ипак не досеже више од нивоа геополитичког објекта, који зависи од њихових глобалних концепцијских поставки и тренутних балканских интереса. Тако, римокатолички свет учитава српски простор као terra missionis, велике западне атлантистичке силе – као део тампон-зоне од Балтика до Средоземља и експонента Русије на Балкану, Русија – као интегрални део словенско-православне заједнице и исходиште (нео)евроазијског вектора, гер-

¹⁶ Видети интервју под насловом „Срби – мали народ са менталитетом великог”, који је новинар Ђуро - Билбија водио са др Константином Владимировичем Никифоровим, директором Института за словенске студије и балканистику РАН (*Глас јавности*, 24. март 2008.) <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/glas-javnosti-24-03-2008/srbi-mali-narod-sa-mentalitetom-velikog> (20/05/2019)

¹⁷ Zoran Ćirjaković, „Svodjenje postjugoslovenskih država i njihovog stanovništva na pravu meru”, *Bezbednost zapadnog Balkana*, god. 6, br. 21, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, Septembar-Decembar 2011. str. 103-114.

мански фактор – као сметњу за комплетирање *mitteleurop*-ске доминације и „продор на Југоисток”, турско-исламски блок – као прекид у трансбалканској „Зеленој трансверзали” и бараж неоосманистичком ширењу, надолазећа Кина – као важног посредника на „Појасу и путу”, тј. карику која повезује европске секторе (копненог) „Економског појаса Пута свиле” и „Поморског Пута свиле за 21. век”...

Геополитичке константе и променљиве српске стратешке културе

Стратешка култура требало би да одговори на питање зашто се народи и државе у сличним ситуацијама понашају различито? Историјска чињеница је да Срби на претњу и напад одговарају отпором, а не помирљиво, компромисом, предајом. То се обично тумачи емотивним словенско-православним приступом међународним односима и нерационалношћу која не би требало да буде својствена (гео)политици. Међутим, пренебрегава се да Срби најчешће немају другог избора јер, по правилу, изазови којима су у пресудним историјским тренуцима изложени нису уобичајене, тривијалне, већ егзистенцијалне, суштинске природе. То је једна од кључних карактеристика српског не само етно-психолошког склопа већ и „геополитичког понашања”. Стога је од прворазредног значаја одредити шта су геополитички „носећи стубови” српске стратешке културе.

1) *Српски геополитички идентитет* је неодвојиви део укупног националног идентитета, мада је још увек више интуитиван, реактиван и рефлексан, него прецизно артикулисан, чврсто изграђен и усађен у колективну свест, а није ни научно истражен. Изворно, српски геополитички код је интегралан, али је његова маритимна, таласократска димензија постала рудиметарна из историјских разлога, тј. због вишевековног насилног потискивања, католичења и националног преобраћања српског становништва у приобаљу. Данас се задржала махом континенталистичка, телуроократска самоспознаја, мада ни она (још) није геополитички конкретизована. Због негативних искустава са немачким, аустријским и мађарским експанзионизмом, она је имала јасан отклон од централноевропске „подврсте”, а донедавно, до пораста утицаја Русије и Кине, није била ни близу (нео)евроазијском „субконтинентализму”. У ствари, српски геополитички идентитет проистиче из географске ситуираности српских земаља на Балкану као европско-(мало)азијској спони, те има најизраженија обележја аутентичног, балканског „потконтинентализма” као специфичног вида „субтелурократије”.

2) *Српски културно-цивилизацијски идентитет*, иако би требало да се заснива на вуковској „трозаконској” парадигми, услед историјско-геополитички индуковане и дуготрајне конфесионалне дивергентности, центрифугалности и конфликтности, данас се свео на припадност углавном православној (неовизантијској) цивилизацији. Ова чињеница је круцијална зато што православље представља не само српски духовни стожер, моралну вертикалу, вредносни систем, културни образац и суштину националног самоодређења већ и једну од само неколико светских религијских групација, глобалних социо-културних макроцелина и геополитичких „великих простора” у настајућем мултиполарном свету. Други цивилизацијски идентитети, нарочито западни и исламски, доживљавају православље као исконско оличење другости, разли-

читости, супротности, антагонизма, конкуренције и непријатељства, те српског чиниоца идентификују као најистуренијег члана те цивилизације, којег неизоставно треба потиснути. Стога из емпиријски изведене истине да су сви ратови у основи верски (нарочито на Балкану) проистиче да су страдања Срба масовних, геноцидних размера мотивисана религијско-геополитичком борбом за људске душе и простор.

3) *Српски историјски идентитет* темељи се на српској свести да представљају историјски, а не идеолошким етно-инжењерингом октроисан народ на Балкану. У националну самоспознају уграђено је поимање о дубоком трагу остављеном у ранијој и недавној светској политичкој, војној и културној прошлости – дуготрајном срдњовековном државом, династијом Немањића, моћним царством, значајним биткама, великим духовницима (Св. Сава), верским и световним законцима, црквеним градитељством и фрескосликарством, а у новије време отпором окупаторима, блиставим победама у светским ратовима, великим цивилним и војним губицима за слободу, антинацистичком борбом, научницима који су допринели епохалном светском напретку (Тесла, Пупин, Миланковић)... Међутим, ради употпуњавања и консолидовања српског историјског идентитета неопходно је да се разреше намножене дилеме, релативизације и манипулације, те успоставе неупитне и општеприхваћене чињенице. За геополитичку димензију стратешке културе посебно су значајни следећи историјски феномени: дефинитивно прихватање аутохтонистичке или имиграционе теорије о постојању Срба на Балкану, преднемањићи или немањићи фундамент изградње нације и државе, (не)упитност косовске „златне нити“ у националној идентитетској вертикали, афирмација, а не релативизација слободе и хероизма (отпора окупатору) као врхунских вредности, свеобухватна анализа југословенства и југословенске државе са становишта српских интереса, превазилажење рецидива национално деструктивног партизанско-четничког антагонизма, постизање научног и националног сагласја о карактеру растакања Југославије и оружаном сукобу...

4) *Српски географски идентитет* подразумева простор са којим се српски народ поистовећује и који сматра својим. То је веома важно, будући да је српски „ареал“, посебно интензивно у последњих стотинак година, изложен систематском сажимању, фрагментацији и расрбљавању управо из геополитичких разлога.¹⁸ Области привремено окупирани, одузете, преименоване, геноцидно етнички очишћене и насилно (наметнуто) промењеног идентитета због издвајања нових нација из српске нације – не би требало отписивати и прихватати као несрпске. Стога је за српску стратешку културу, нарочито за њене геополитичке аспекте, од прворазредног значаја вратити у свакодневни оптицај појам *српске земље*. Упоредо, у колективне менталне представе потребно је усадити њихове истинске размере и реперна места – планине, реке, мање области, изворне топониме, престонице, тврђаве, манастире, старе градове, археолошка налазишта, попришта важних битака, места доношења историјских одлука... Осим самоидентификације са националним простором, географски идентитет је на секундаран начин одређен и припадносту већим целинама. Срби се још увек прво поистовећују са (пост)југословенским простором, иако се заједничка државна творевина угасила пре готово три деценије. Следећи „ниво везаности“ јесте (геополитички) Балкан, али не као (географско) Балканско полуострво или као (германоцентрично посматра-

¹⁸ Миломир Степић, „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице“, *Политичка ревија*, година (XXVI) XIII, vol. 41, № 3/2014, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 1-23.

на) Југоисточна Европа, а још мање као (новокомпоновани евроатлантистички) „Западни Балкан” или „Регион”. Некада веома заступљено осећање укључености у Европу све мање се испољава, јер се она поистовећује са ЕУ, која се, пак, негативно односи према српским интересима и испоставља уцењивачке захтеве за прикључење. Поимање српства у оквиру словенства тек се обнавља, али је свест о српском православљу (светосављу), као саставном делу православног света, веома изражена и све снажнија. У повоју је нова, алтернативна „понуда” у виду припадности „суперконтиненту” Евроазији и евроазијству као интегративној парадигми. С друге стране, у српском народу задржала се обласна и регионална самоидентификација, која често поприма размере деструктивне етнопросторне полицентричности, партикуларизма и центрифугалности (Пречани, Војвођани, Херцеговци, Крајишници, Црногорци...).

Из четири наведене премисе проистиче српско „геополитичко понашање” на унутрашњем плану, те према окружењу, регионалним и великим силама. У првом реду, то су полазишта за националну кохезију и територијално интегрисање, али и за изазове евентуалних наднационалних повезивања, спољнополитичких одређења, војне сарадње, савезништава, неутралности... Српска стратешка култура требало би да буде целовита, а не аморфна и/или фрагментарна, испарцелисана под теретом историјског „пртљага”, страних утицаја, идеолошких подела, страначких ушанчености, регионалних посебности, културних специфичности, новоуспостављених постјугословенских граница... Неспорно је да би формирање српске стратешке културе требало да проистекне из вишедимензионалног националног наслеђа, али нужно је да укључи и научно засноване прогнозе ближе и даље будућности света, Европе и Балкана. Стога, она мора да има у виду неке важне променљиве.

– *Геополитичка позиција*, зависно од промена светских, европских, евроазијских и унутарбалканских односа, захтева сталну (ре)валоризацију следећих елемената: физичкогеографских предиспозиција српског простора, његовог централитета на Балкану („балкански Heartland”¹⁹), пијемонтског капацитета, улоге посредника између Европе и (Мале) Азије, вишедимензионалних „географских особина спајања и прожимања”, али и „карактера изоловања и одвајања”,²⁰ контроле кључних сектора моравско-вардарске удолине и подунавско-посавске „кичме”, отвореног контакта са Централном Европом посредством Панонске низије, националне хетерогености и бурних процеса етногенезе, партиципације у ванредно важној „централној области” и „територијалном језгру”,²¹ тј. у „макротврђави” Балкана,²² својстава и праваца ранијих и савремених великих миграционих кретања... У складу са преовлађујућим страним интересима на Балкану, на једној страни, и осциловањем српске моћи, на другој страни, наведена својства могу бити предности, али и хендикепи српске геополитичке позиције.

¹⁹ Миломир Степић, *У вртлогу балканизације*, ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд, 2001, стр. 102-108.

²⁰ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, друго издање, Сабрана дела, књига 2, САНУ; Завод за уџбенике и наставна средства; НИРО Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 25-37.

²¹ Јован Цвијић, „Централна област и балканско територијално језгро”, *Говори и чланци*, Сабрана дела, књига 3 (том 1), САНУ; НИРО Књижевне новине; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 112 (видети и карту на крају књиге).

²² Миломир Степић, „Географске основе геополитичког положаја Косова и Метохије”, *Косово и Метохија – изазови и одговори* (М. Кнежевић, ур.), Институт за геополитичке студије, Београд, 1997, стр. 234-237 (видети карту на стр. 236).

– *Глобалне геополитичке парадигме* обично се дубински мењају после великих ратних сукоба и „геополитичких земљотреса”.²³ Оне се увек пројектују на Балкан и српске земље унутар њега, будући да су они саставни део великог трансгресионо-регресионог фронтјера између европског Истока и Запада. У тој тзв. Сивој зони или Међуевропи,²⁴ појасу од Балтика до источног Средоземља, налази се немирна линијска или зонална граница два супротстављена блока – од Мекиндеровог Санитарног кордона после Првог светског рата, до Кине+17 столеће касније. И савремена геополитичка динамика и магнетизам балканског простора резултат су интензивних промена. Још почетком 20. века на српску судбину пресудно су утицале Турска и Аустроугарска, а само посредно Русија. Између два рата њих „нигде нема”, а примат преузимају западноевропске силе и временом Немачка. После Другог светског рата први пут се појављују САД, уз руски повратак у виду СССР-а. Тријумфом у хладном рату премоћ САД постаје апсолутна, а оне поједине „подизвођачке радове” препуштају ЕУ, као свом према истоку транслираном „мостобрану” и „одскочној дасци”.²⁵ Како је опадала америчка доминација, на Балкан се српским посредством опрезно враћа опорављена Русија, али се први пут у историји појављује и нова светска суперсила – Кина. „Балкански геополитички чвор” тако постаје још компликованији, а позиција Србије и српских земаља наглашено деликатнија, што националну стратешку културу чини све комплекснијом.

– *Етнопросторни оквир* је на Балкану, а посебно у (пост)југословенским оквирима, непосредно узрочно-последично повезан са геополитиком и веома брзо се мења. „У свету, само Блиски исток може да се мери са Балканом по темпу, размерам и последицама етнопросторних и геополитичких промена.”²⁶ Од делова српског народа је етноинжењерингом у време титоизма створено неколико псеудо-нација, које у савременим условима и политичком артикулацијом не само изграђују свој несрпски идентитет већ и продубљују антисрпску геополитичку функцију.²⁷ Та деструктивна инерција наставља да прети даљом разградњом српског бића. Стога, национална стратешка култура мора бити (све)српска, а не само србијанска. Ако буде сведена на резидуалну србијанску (у оквирима тзв. АВНОЈ-ских граница), следи јој даље редуковање и на ужесрбијанску (ванпокрајинску), да би се „парање џемпера” наставило даље, ка преткумановској и пашалучкој, до потпуног обесмишљавања и поништења. Неопходно је парирати таквим јасно уочљивим трендовима, који проистичу још од одлука Бадинтерове комисије, а ради вештачког уравниотежења (не)моћи на некадашњем југословенском делу Балкана. Етнопросторни об-

²³ Андреја Милетић, „Искушења геополитичког земљотреса”, *Тајна Балкана* (Б. Матић, ур.), Студентски културни центар, Београд, 1994, стр. 94.

²⁴ Filip Tunjić, „Međueuropa – paradigma političke geografije i geopolitike”, *Društvena istraživanja*, God. 16, № 4-5, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb, 2007, str. 891-915.

²⁵ Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica; Romanov, Banja Luka, 2001, str. 57.

²⁶ Миломир Степић, „Век после Цвијића: етно-цивилизацијска карта Балкана и њене геополитичке последице”, *Географско образовање, наука и пракса: развој, стање, перспективе* (М. Грчић, Д. Филипковић, С. Драгићевић, ур.), Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 19.

²⁷ Детаљно о механизму и фазама етно-инжењеринга видети у: Миломир Степић, Живојин Джурић, „Геополитичке причини и последице етническог инжиниринга у бившеј Југославији”, *Научне ведомости*, Серия История, Политология, № 8 (229), Выпуск 38, Белгородский государственный университет, Белгород, 2016, Сс. 181-189.

ухват националне стратешке културе морале би (поново) да буду српске земље у целини, онако како се помињу у две кључне српске свечане песме – експлицитно у другој, четвртој и шестој строфи званичне Химне Републике Србије,²⁸ те апроксимативно-географски у целовитој Химни Светом Сави.²⁹ У том контексту, за изградњу српске стратешке културе нужно је, и на унутрашњем и на међународном плану, систематски истицати да је национално фрустрирајућа, неправедна и неодржива српска подељеност границама више држава, те оповргавати стереотип да окупљање српских земаља у интегралну српску државу представља експанзионистички, великодржавни, империјални пројекат. Постоји ли, уопште, српска империјална свест и да ли се југословенство може тумачити као њен израз, или оно представља фаталну геополитичку странпутицу, било да се ради индуковане заблуде елите, националној вољи или изнуди атлантистичких сила? Зашто, уосталом, тзв. АВНОЈ-ске границе постају геополитички аксиом и као зла коб инхибирајуће делују на зачетке целовите српске стратешке културе? Неопходно је ослободити се те лажне хипотеке и њихово мењање учинити не само легитимном идејом, него и виталним српским интересом.

– *Стратешка наднационална интеграциона оријентација* веома је важна не само са геополитичког становишта већ за вишедимензионалну будућност земље и народа. Ако се ту начини промашај, какав је очигледно била сложена и хетерогена југословенска државна творевина као „златни кавез за Србе”,³⁰ исправке су готово немогуће, а дугорочне негативне последице неповратне. Слично је и са актуелним изазовом чланства у ЕУ (и НАТО), које се политички-пропагандно представља као „безалтернативно”. Да ли је то баш неупитна константа или је већ очигледна променљива? За националну стратешку културу је преко потребно дати исправан одговор на питања: где припадају, с киме и где иду Срби? Важно је што пре демистификовати лажну, тенденциозну апокрифну светосавску тезу да су Срби наводно *запад Истока и исток Запада*, те да, следствено, тобоже представљају „мост између цивилизација”. „Идеја моста” између две целине је геополитички погубна, јер сваки мост, стваран или симболичан, представља вештачку творевину, предмет надметања за превласт и контролу, деликатан и рањив спој чија се градња, одбрана, рушење и поновна изградња скупо плаћа. Стога је потребно променити тај стереотип. Упркос неупитног контактеног положаја, истина је да су Срби и српске земље (само) *запад Истока*. У складу с том чињеницом, егзистенцијално је значајно уклопити српску пројекцију будућности у глобалне историјске „токове дугог трајања”, који указују да ако је у Европи 19. век био век национализма и стварања националних држава, а 20. век представљао век идеологија и формирања сложених, федеративних држава, онда ће 21. век бити (и већ јесте) век идентитета и успостављања великих цивилизацијских блокова. Из тога следи да је српска оријентација на евроатлантске интеграције суштински погрешна зато што је: (а) нелогична, прекоредна (нуди се секундарна, наднационална, а онемогућава да се претходно обави примарна, национална); (б) неодговарајућа, некомпатибилна (у супротности са српским

²⁸ <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/republika-srbija/simboli-republike-srbije?lang=cyr> (20/06/2019)

²⁹ „Химна Светом Сави”, *Календар Српске Православне Патријаршије за просту 2019. годину* (С. Јовић, ур.), Свети Архиепископски Синод, Београд, 2019, стр. 35.

³⁰ Миломир Степић, „Геополитички смисао југословенства и југословенске државе”, *Историја једне утопије – 100 година од стварања Југославије*, књига 2, (Н. Маринковић, ур.), Catena mundi, Београд, 2018, стр. 297.

цивилизацијским и геополитичким идентитетом) и (в) несврсисходна, нерационална (Запад је ушао у деклинистичку, а Исток у просперитетну фазу).³¹ Још апсурдније делује наратив о залагању за ЕУ, али не за НАТО, будући да сама вашингтонско-бриселска политичка елита унисоно тврди да су то „организације Западне цивилизације”, њен „софтвер и хардвер”, „две стране исте новчанице”, „лева и десна нога атлантизма”, и једна и друга „на истом броду”... Ако се садашња инерција интеграционе странпутице не заустави и преумери у складу са редоследом прво национално, затим вишенационално и, на крају, универзално, Србима се може поновити катастрофални „југословенски синдром”.

– *Међународни односи и трендови* редефинишу се великом брзином и задатак српске стратешке културе јесте да благовремено идентификује главни смисао и актере тих промена, предвиди њихов ток и исход, те одреди начине понашања и прилагођавања како се нација – истински, а не (само)завашавајуће – не би нашла на „погрешној страни историје”. Неопходно је одредити будуће деловање народа и државе у трансформисаним међународним околностима, које одликује неумитно релативизовање доминације светске суперсиле САД, унутрашња криза и упитност ширења њеног трансатлантског експонента ЕУ, обнова глобалног престижа Русије која доказује да може робуствено да наступа не само у постсовјетској орбити, већ и у „даљем заграничју”, напредак Кине и њено позиционирање као главног америчког ривала у „новом биполаризму”, популационо-просторна експанзија ислама и употреба „миграционог цихада” као геополитичког инструмента... Какви ће бити свет, Евроазија, Европа и Балкан за две или три деценије, и каква ће бити српска позиција, на пример, 2070. године? „Србе то „геополитичко Преображење” не би смело да затекне неспремне, изненађене, неодлучне, пасивне, југоносталгичне, сентименталне на братство и јединствено, еврофанатичне...”³² За све опције требало би понудити одговоре, направити варијанте и вршити симулације. У првом реду, нужно је да српска стратешка култура буде усмерена на спречавање „цементирања” атлантистичких, униполарних, антисрпских тековина на Балкану.

– *Развој и пропагирање српске стратешке културе* дуго је занемаривано, а у садашњем времену и времену које долази требало би да заузме место једног од приоритетних националних задатака. У епохи нових начина комуницирања, утицаја на људски ум и дух, необуздане производње симулакрума, све важније „меке” моћи и (привидног) виртуелизовања геополитике, она би морала да подразумева систем идеја, мера, поступака и конкретних резултата ради развијања стратешког мишљења у српском интересу. Геополитичност српске стратешке културе изграђивала би се:

- породичним васпитањем које би реafirмисало вредности српске традиције;
- педагошким радом у српским образовним институцијама – од основне школе до докторских студија – по угледу на Бизмарков исказ да је немачко уједињење резултат рада немачког учитеља;
- достигнућима српских друштвених наука и њиховим утицајем на јавност и нарочито на доносиоце одлука;

³¹ Миломир Степић, „Три (суштинска) критеријума у српском избору супранационалне интеграције”, *Српска политичка мисао*, год XX, vol. 42, № 4/2013, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 33-59.

³² Миломир Степић, „Српски геополитички императиви у контексту глобалних промена: Косово и Метохија”, *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала?* (Ч. Оцић, ур.), Дом културе „Грачаница”, Грачаница; Институт за европске студије, Београд; ТВ Храм, Београд; Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, Зрењанин, 2019, стр. 223.

– осмишљеним деловањем на културном и пропагандном плану, како у земљи, тако и у иностранству (медијски, уметнички, у интеракција са ауторима у дијаспори, адекватним начином финансирања и награђивања...).

Уместо закључка: геополитички аспекти српске стратешке културе у контексту војне неутралности

Идеја о формалној српској неутралности (тренутно војној, али не и политичкој, међународно уваженој) дубински је фундирана у дуго усађиваној, а суштински погрешној самоспознаји о националној позицији „и/ни тамо, и/ни овамо“, „и/ни Исток, и/ни Запад“, „балканске карике“ и „цивилизацијског посредника“, а у новије време у југословенској несврстаности, те рецентној стабилнократији регионалних домета. Војна неутралност претендује да постане важан геополитички чинилац српске стратешке културе. Често се аргументује примерима неких европских држава (Швајцарска, Аустрија, Финска, Шведска, Ирска), за које се констатује да нису ни у једном војном савезу, а у ствари се мисли да нису чланице НАТО-а. Међутим, поређење је депласирано, будући да се ради о потпуно различитим случајевима. Све те државе припадају Западу у цивилизацијском, економском и (гео)политичком смислу. У случају потребе, НАТО би их бранио, али и војно рачунао на њих или њихову територију, као што би се и оне, приликом хипотетичког војног сукоба великих размера, определиле за НАТО.

Српску стратешку културу требало би да артикулише интеракција вишедимензионалног српског идентитета и дугорочног националног интереса. Не би смели да је ограничавају тренутни међународни ривалитети и спољни утицаји, нити унутрашње страначке ушанчености, ставови утицајних група и појединаца, тзв. политичка коректност, конјунктура на тржишту идеја, медијско обликовање јавног мишљења, неојугословенска застрањивања или, пак, еврофилија, германофилија, русофилија, американофилија, синофилија... Такође, неопходно је да српска стратешка култура идентификује и јасно означи супарнике српског народа и државе међу великим силама и у суседству, те начине на који они делују против српских интереса – од популационог и територијалног редуковања, до идентитетског преобликовања и пропагандног стигматизовања. У том смислу, процес изградње српске стратешке културе не сме да буде оптерећен сентименталношћу према традиционалним и очигледним противницима.

Садашња декларативна војна неутралност, утврђена скупштинском резолуцијом 2007. године, јесте геополитички алиби како би се ескивирало приступање НАТО-у. Ипак, политичке номенклатуре су у погледу чланства „флексибилније“, „прагматичније“, „креативније“ и „кооперативније“. Сходно томе, Србија изводи вишеструко више вежби с НАТО-ом и његовим појединачним чланицама него с Русијом, те би се пре могло говорити о *асиметричној војној неутралности*. С друге стране, велика већина становништва резолутно и огорчено се супротставља НАТО-опцији. Разлог за то јесте радикално антисрпски став лидера Алијансе и њених водећих европских чланица приликом растакања Југославије, које није учињено на основу демократског изјашњавања конститутивних народа, већ дуж наметнутих тзв. АВНОЈ-ских граница, затим пристрасност у вези са статусом Републике Српске Крајине и Републике Српске и њихово бомбардовање, агресија на СР Југославију 1999. године и последице нуклеарно-хемијског загађења на садашње и будуће генерације, покровитељство арбанашком сепаратизму на Косову и Метохији... Али, суштински разлог јесте

да Срби и српске земље, чак и да нема антисрпског деловања НАТО, *не припадају* војном савезу који је „ударна песница“ Западне, а не Православне цивилизације.

У српском интересу није да војна неутралност буде дугорочна или трајна национална оријентација, тј. да постане фиксна одредница српске стратешке културе. „Она је у овим историјско-геополитичким околностима примерена (...), али не би требало да буде опредељење, чврсто заковано неким одредбама промењеног Устава, а такви предлози су се већ чули. Шта ако се у будућности НАТО/КФОР повуче са Косова и Метохије, а појави се савез који ће, на пример, понудити помоћ у реинтеграцији Покрајине у уставно-правни поредак Србије? А нама Устав, који је тешко променљив и који одређује (војну) неутралност, везује руке!“³³ Шта ако би тај савез, који сада, можда, није на видiku, могао да буде цивилизацијски, геополитички и војностратешки у сагласју са српским идентитетом и интересом? Шта ако би у његовом саставу било оствариво оно што сада није могуће – враћање осталих српских територија изгубљених током југословенског распада, стварање интегралне српске државе, гарантовање њене безбедности, политичке стабилности и економског просперитета, те несметана афирмација националног идентитета?

Литература

- [1] Bžežinski, Zbignjev (2001), *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica; Romanov, Banja Luka.
- [2] Живковић, Урош (2017), „Стратешка култура у Европи – како промене у структури међународног система утичу на идеационе факторе легитимитета за употребу силе у међународним односима“, *Војно дело*, год. 69, бр. 2/2017, Медија центар „Одбрана“, Београд.
- [3] Jakšić, Miomir i dr. /red./ (2010), *Ekonomski rečnik*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd.
- [4] Крга, Бранко (2017), *Стратегија националне безбедности: теорија и пракса*, Медија центар „Одбрана“, Београд.
- [5] Krivokapić, Boris (2010), *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd.
- [6] Longhurst, Kerry (2000), „The Concept of Strategic Culture“, in: *Military Sociology*, (G. Kümmel, D. P. Andreas, eds.), Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- [7] Meyer, Christoph O. (2013), „European Strategic Culture: Taking Stock and Looking Ahead“, in: *The Routledge Handbook of European Security* (S. Biscop, R. Whitman, eds.), The Routledge Handbook of European Security, New York.
- [8] Милетић, Андреја (1994), „Искушења геополитичког земљотреса“, *Тајна Балкана* (Б. Матић, ур.), Студентски културни центар, Београд.
- [9] Оцић, Часлав (2014), „Стратегије развоја: замисли и остварења“, у: *Могуће стратегије развоја Србије*, економски зборник, књ. 13, (Ч. Оцић, ур.), Српска академија наука и уметности, Београд.
- [10] Оцић, Часлав (2015), *Ка обали плови*, Друштво за привредну историју, Београд.
- [11] Симић, Драган (2009), *Светска политика*, Чигоја, Београд.
- [12] Snyder, Jack (1977), *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Options*, A project Air Force report prepared for the United States Air Force, RAND Corporation R-2154-AF/September 1977, Santa Monica CA.
- [13] Степић, Миломир (1997), „Географске основе геополитичког положаја Косова и Метохије“, *Косово и Метохија – изазови и одговори* (М. Кнежевић, ур.), Институт за геополитичке студије, Београд.

³³ Milomir Stepić, „Besplatnog sira ima samo u mišolovci“ (intervju), *Odbrana i bezbednost*, Istraživački centar za odbranu i bezbednost, god. 1, br. 1, Beograd, 2018, str. 16.

[14] Степић, Миломир (2001), *У вртлогу балканизације*, ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд.

[15] Степић, Миломир (2012), „О српском геополитичком идентитету”, *Српска политичка мисао*, год. XIX, vol. 36, № 2/2012, Институт за политичке студије, Београд.

[16] Степић, Миломир (2013), „Три (суштинска) критеријума у српском избору супранационалне интеграције”, *Српска политичка мисао*, год XX, vol. 42, № 4/2013, Институт за политичке студије, Београд.

[17] Степић, Миломир (2014), „Век после Цвијића: етно-цивилизацијска карта Балкана и њене геополитичке последице”, *Географско образовање, наука и пракса: развој, стање, перспективе* (М. Грчић, Д. Филиповић, С. Драгићевић, ур.), Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.

[18] Степић, Миломир (2014), „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице”, *Политичка ревија*, год. (XXVI) XIII, vol. 41, № 3/2014, Институт за политичке студије, Београд.

[19] Степић, Миломир; Джурић, Живојин (2016), „Геополитичке причини и последица етническог инжиниринга в бившеј Југославији”, *Научные ведомости, Серия История, Политология*, № 8 (229), Выпуск 38, Белгородский государственный университет, Белгород.

[20] Степић, Миломир (2017), „Од (нео)класичних ка постмодерним геополитичким постулатима”, у: *Свет и нове геополитичке парадигме* (М. Степић, ур.), Институт за политичке студије, Београд.

[21] Stepić, Milomir (2018), „Besplatnog sira ima samo u mišolovci” (intervju), *Odbrana i bezbednost*, god. 1, br. 1, Istraživački centar za odbranu i bezbednost, Beograd.

[22] Степић, Миломир (2018), „Геополитички смисао југословенства и југословенске државе”, *Историја једне утопије – 100 година од стварања Југославије*, књига 2 (Н. Маринковић, ур.), Catena mundi, Београд.

[23] Степић, Миломир (2019), „Српски геополитички императиви у контексту глобалних промена: Косово и Метохија”, *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала?* (Ч. Оцић, ур.), Дом културе „Грачаница”, Грачаница; Институт за европске студије, Београд; ТВ Храм, Београд; Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин”, Зрењанин.

[24] Тоје, Асле (2009), „Strateška kultura kao analitički alat – istorija, mogućnosti, geopolitika i vrednosti: primer EU”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, Centar za civilno-vojne odnose, god. 4, br. 14, jul-septembar 2009, Beograd.

[25] Tunjić, Filip (2007), „Međueuropa – paradigma političke geografije i geopolitike”, *Društvena istraživanja*, God. 16, № 4-5, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb.

[26] Ćirjaković, Zoran (2011), „Svođenje postjugoslovenskih država i njihovog stanovništva na pravu meru”, *Bezbednost zapadnog Balkana*, god. 6, br. 21, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd.

[27] Цвијић, Јован (1987), „Централна област и балканско територијално језгро”, *Говори и чланци*, Сабрана дела, књига 3 (том 1), САНУ; НИРО Књижевне новине; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

[28] Цвијић, Јован (1991), *Балканско полуострво*, друго издање, Сабрана дела, књига 2, САНУ; Завод за уџбенике и наставна средства; НИРО Књижевне новине, Београд.

[29] „Химна Светом Сави”, *Календар Српске Православне Патријаршије за просту 2019. годину* (С. Јовић, ур.), Свети Архијерејски Синод, Београд, 2019.

[30] <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58330> (28/05/2019)

[31] <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/glas-javnosti-24-03-2008/srbi-mali-narod-samentalitetom-velikog> (20/05/2019)

[32] <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/republika-srbija/simboli-republike-srbije?lang=cyr> (20/06/2019)